

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

Ο «ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΡΥΜΟΤΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙΟΥ» ΤΟΥ 1882 ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.748](https://doi.org/10.12681/mnimon.748)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ Α. (2002). Ο «ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΡΥΜΟΤΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙΟΥ» ΤΟΥ 1882 ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 24(2), 403-414. <https://doi.org/10.12681/mnimon.748>

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-BENETAS

ΤΟ «ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΡΥΜΟΤΟΜΙΑΣ
ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙΟΥ» ΤΟΥ 1882
ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Ἀποτύπωση καὶ σχεδιασμός ἐλληνικῶν πόλεων κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα

Ὁ συγκεντρωτικὸς χαρακτήρας τῆς διοικήσεως στὸ νεοελληνικὸ κράτος ὀδήγησε ἐξ ἀρχῆς στὴν ἐκπόνηση τῶν πολεοδομικῶν σχεδίων γιὰ τὴν ἴδρυση νέων καὶ τὴν ἐπέκταση ὑφισταμένων πόλεων ἀπὸ τὶς κεντρικὲς ὑπηρεσίες τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν (ἀργότερα τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνιῶν καὶ Δημοσιῶν Ἔργων καὶ σήμερα Περιβάλλοντος, Χωροταξίας καὶ Δημοσιῶν Ἔργων) στὴν Ἀθήνα. Τὰ πολεοδομικὰ σχέδια, συνήθως σὲ κλίμακες 1:1.000 ἕως 1:5.000 συνόδευαν τὰ διατάγματα ἐγκρίσεως τῶν σχεδίων πόλεων καὶ εἶχαν χαρακτήρα ρυμοτομικῶν σχεδίων ποὺ καθόριζαν μορφή καὶ μέγεθος τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων, τὸν ἄξονα καὶ τὸ πλάτος τῶν ὁδῶν καθὼς καὶ τὴ μορφή καὶ τὸ μέγεθος τῶν πλατειῶν, ἀστικῶν χώρων πρασίνου καὶ τῶν χώρων ἀνεγέρσεως δημοσιῶν κτηρίων. Τὰ σημαντικότερα ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ οἱ ἐκκλησίες (ὑφιστάμενες καὶ σχεδιαζόμενες) ἐπισημαίνονταν μὲ τὸ περίγραμμά τους.

Ἀπὸ τὰ 81 δημοσιευμένα¹ σχέδια πόλεων τοῦ 19ου αἰῶνα κυρίως ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ (μὲ πολὺ λίγες ἐξαιρέσεις καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές) μόνον τὸ 1/4 (γιὰ τὴν ἀκρίβεια 19 σχέδια) ἀφοροῦν τὸν σχεδιασμὸ ἐξ ὀλοκλήρου νέων οἰκισμῶν,² ἐνῶ ἡ πλειονότητα τῶν σχεδίων εἶναι ρυθμιστικὲς προτάσεις διαμορφώσεως-ἐπεκτάσεως γιὰ ὑφισταμένους —καὶ συχνὰ ὑποτυπώ-

---

1. Βλ. Κ. Κωνκούλα, Ν. Παπαμίχος, Β. Χαστάογλου, *Σχέδια πόλεων στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνος*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα 1990, Παράρτημα ἀρ. 15 τοῦ ΙΒ' τόμου.

2. Οἱ νέοι αὐτοὶ οἰκισμοὶ εἶναι: Μεθώνη (ἐκτὸς τῶν τειχῶν) 1829, Ἰτέα 1831, Σπάρτη 1834, Κάρυστος (Ἰθωνόπολις) 1842, Κόρινθος (νέα) 1858, Κατάκολον 1861, Λάρυμνα 1861, Κυλλήνη 1864, Λαύριον 1867, Διακόπτης Κυθήρων 1871, Κυπαρισσία 1871, Κίρρα 1872, Αἰδηψὸς 1884, Ἰσθμία 1884, Δελφοὶ 1892, Καλαμπάκα 1892, Λειβανάτες 1894, Τραγανὰ Λοκρίδος 1894, Λουτράκι 1888.

δεις—οίκισμούς. Χαρακτηριστικό τῆς δεύτερης καὶ μεγαλύτερης αὐτῆς ομάδας σχεδίων εἶναι ὅτι σὲ ὅλα ἀποτυπώνονται ἐπακριβῶς καὶ τὰ ὑφιστάμενα κτίσματα χωρὶς ὅμως νὰ σημειώνονται διαστάσεις ἰδιοκτησιῶν ἢ κτισμάτων. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνουμε ὅτι δὲν πρόκειται περὶ κτηματολογικῶν διαγραμμάτων ἀλλὰ μιᾶς ἀπλῆς ἀποτυπώσεως τῆς ὑφισταμένης ἐκάστοτε καταστάσεως, ὡς ὑπόβαθρο γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ νέου ρυμοτομικοῦ διαγράμματος.

Στις ρυθμιστικὲς προτάσεις ἔχουμε ἄλλοτε μὲν καθαρὰ σχέδια ἐπεκτάσεως, ποὺ ἀφήνουν χωρὶς ἐπεμβάσεις τὸν προϋφιστάμενο ἰστό, ἄλλοτε δὲ σχέδια ἐπεκτάσεως ἀλλὰ καὶ ἀναπλάσεως τῆς ὑφιστάμενης παλαιᾶς πόλης μὲ διανοξίεις ὁδῶν καὶ διαμορφώσεις πλατειῶν. Στὴν πρώτη κατηγορία ἐμπίπτει παραδείγματος χάριν τὸ σχέδιο τῶν Μεγάρων (Schaubert, 1835), ἐνῶ στὴ δεύτερη τὸ σχέδιο τοῦ Ἀγρινίου (Κ. Ζάγκας, 1843).

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ρυμοτομικὰ σχέδια σώθηκαν στὴν κεντρικὴ ὑπηρεσία ὅπου ἐκπονήθηκαν καὶ ὅπου κατατέθηκαν στὸ ἀρχεῖο τῶν ἐγκεκριμένων διαταγμάτων (ΥΠΕΧΩΔΕ). Ἀντίγραφα βέβαια ἀποστέλονταν στοὺς ἐνδιαφερομένους δήμους καὶ γι' αὐτὸ μιὰ συστηματικότερη ἔρευνα στὰ τοπικὰ ἀρχεῖα θὰ μπορούσε νὰ ἐμπλουτίσει τὴ συλλογὴ μας τῶν παλαιῶν πολεοδομικῶν τεκμηρίων. Ἀπόδειξη αὐτοῦ τοῦ ἰσχυρισμοῦ εἶναι καὶ ἡ ἀνέυρεση τοῦ «Ρυμοτομικοῦ Διαγράμματος Γαλαξειδίου, 1882», στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφερθοῦμε εὐθὺς ἀμέσως.

Ἐλάχιστες ἐργασίες ἔχουν ἐκπονηθεῖ καὶ δημοσιευθεῖ ὡς σήμερα μὲ ἀντικείμενο τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συνοπτικὴ καὶ πολὺ ἀξιέπαινη ἐργασία τῶν Κ. Καυκούλα, Ν. Παπαμίχου καὶ Β. Χαστάογλου, διδασκόντων στὴν Ἀρχιτεκτονικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης, *Σχέδια πόλεων στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα*, Θεσσαλονίκη, 1990, ποὺ ἐπιχειρεῖ γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ συνολικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος τοῦ πρώιμου πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ στὴ νεότερη Ἑλλάδα, ἔχουμε πολὺ λίγα ἄρθρα καὶ μονογραφίες γιὰ τίς καθέκαστα πόλεις τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδας. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἐργασίες τοῦ γράφοντος γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιᾶ (*Ἀθήνα, ἓνα ὄραμα τοῦ κλασικισμοῦ*, Ἀθήνα 2001 καὶ *Ἐδουάρδος Σάουμπερτ, συλλογὴ τεκμηρίων γιὰ τὸν σχεδιασμό τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ*, Ἀθήνα 1999) ἔχομε τὰ ἄρθρα τῆς Β. Χαστάογλου γιὰ τὴν Κόρινθο, («*Metamorphosis of Corinth*» *Planning History*, 14 (1992) καὶ τοῦ Η. S. Robinson γιὰ τὴν ἴδια πόλη («*Urban Design for Corinth 1829-1833*», *Φίλια ἔπη εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν*, Ἀθήνα 1989). Γιὰ τὴν Πάτρα ἔχουμε τὴ μελέτη τῆς Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, *Ἐξέλιξις τοῦ σχεδίου πόλεως τῶν Πατρῶν 1829-1989*, Πάτρα 1991, καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Ι. Δημακόπουλου «*Roman Manifestations in Neo-Classical Greece. A Town Plan of Patras by Stamati Bulgari*», *Architectura*, 1 (1986). Γιὰ τὸ Ἄργος δημοσίευσε ὁ Β. Δωροβίνης τὸ «*Capodistrias et la planification d'Argos 1828-1832*», *BCH, Etudes Argiennes, supplement VI* (1980). Γιὰ τὴν Τρί-

πολη ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ A. Beuermann, «Tripolis und Seine Umwelt», *Die Erde* 3-4 (1957) καὶ γιὰ τὴ Ναύπακτο τὸ ἄρθρο τοῦ H. Νικολάου, «Χαρακτικά καὶ πολεοδομικά σχέδια τῆς Ναυπάκτου ἀπὸ τὸν 12ον μέχρι τὸν 19ον αἰώνα», *Ναυπακτικά ΣΤ* (1992-1993). Τέλος ὡς συγκριτικὴ μελέτη ὑπάρχει ἡ διδακτορικὴ ἐργασία —ἀδημοσίευτη μέχρι σήμερα— τοῦ Παναγιώτη Τσακόπουλου, *L'Urbanisme dans le Peloponnèse au XIX siècle*, Paris 1986, πού θὰ ἀξίξει νὰ δημοσιευθεῖ σύντομα.

Ἄν καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ μὴν μνημονεύθηκαν ἐδῶ ὀλίγες ἐργασίες, ἐνδεχομένως ἄγνωστες στὸν γράφοντα, τὸ σύνολο τῶν μελετῶν πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἑλληνικὴ πόλη τοῦ 19ου αἰώνα εἶναι ἄκρως περιορισμένο. Αὐτὸ πού μᾶς λείπει κυρίως δὲν εἶναι νοσταλγικὲς ἀναπολήσεις τοῦ ἀστικού χώρου ζωῆς κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἀλλὰ ἐμπεριστατωμένες ἀναλύσεις τῶν ρυθμιστικῶν πολεοδομικῶν προτάσεων γιὰ τὶς νεοελληνικὲς πόλεις στὴν πορεία τους «ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα στὸν πολιτισμό», γιὰ νὰ μεταχειρισθοῦμε μιὰ διατύπωση τοῦ Ἑλληνα ἀξιοματικῆ τοῦ Μηχανικοῦ Σταμάτη Βούλγαρη πού ἐκπύνησε ἐπὶ Καποδιστρίου τὰ σχέδια γιὰ τὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Πάτρα.

Ἦτο τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς ἢ ἀνεύρεση στὸ Γαλαξειδί τοῦ πρώτου ρυμοτομικοῦ σχεδίου του εἶναι ἓνα ἐλπιδοφόρο παράδειγμα ἐπιτόπου ἔρευνας μὲ ἀνεπάντητα καὶ θετικὰ ἀποτελέσματα.

Τὸ «Ρυμοτομικὸν Διάγραμμα τοῦ Γαλαξειδίου»: ἀνεύρεση, περιγραφή καὶ στοιχεῖα ταυτότητας τοῦ τεκμηρίου

Ἡ ἀνεύρεση καὶ διάσωση τοῦ σχεδίου, πού βρίσκεται σήμερα στὸ Ναυτικὸ Μουσεῖο τῆς πόλης τοῦ Γαλαξειδίου, ὀφείλεται στὴν κυρία Ροδούλα Σταθάκη-Κουμάρη, τὸν ἴθνηντα νοῦ τῆς ἀναδιοργάνωσης τοῦ Ναυτικοῦ Μουσείου Γαλαξειδίου πού ἰδρύθηκε τὸ 1972. Τὸ Μουσεῖο περιλαμβάνει τὴ μικρὴ ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ τοπικῶν εὐρημάτων πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν «Ἐνωσιὴ Νέων» τὸ 1932, καθὼς καὶ τὴ «Ναυτικὴ Πινακοθήκη» πού ἰδρύθηκε τὸ 1928 ἀπὸ τὸν ἰατρὸ Κ. Βλάμη καὶ συγκεντρώνει σημαντικὴ συλλογὴ πινακῶν ἱστιοφόρων, ἀκρόπρωρα, ναυτικὰ ὄργανα, ἡμερολόγια καὶ νηολόγια πλοίων καὶ κυρίως τὸ πολύτιμο χειρόγραφο τοῦ «Χρονικοῦ τοῦ Γαλαξειδίου» τοῦ 1703 πού ἐξέδωσε ὁ Κ. Ν. Σάθας τὸ 1865.

Τὸ σχέδιο βρισκόταν στὴν τεχνικὴ ὑπηρεσία τοῦ δήμου, ἡ ὁποία τὸ φύλαγε ὡς τεκμήριο τοῦ ἐγκερμιμένου ρυμοτομικοῦ σχεδίου ἀπὸ τὸ 1882 ἐπὶ ἓναν ὀλόκληρο σχεδὸν αἰώνα. Εἶχε ὥστόσο περιπέσει σὲ ἀχρησία καὶ παραμεληθεῖ ἀπὸ τὸ 1984 ὅταν ἐνεκρίθη τὸ νέο ρυμοτομικὸ σχέδιο.

Τὸ σχέδιο σὲ κλίμακα 1:1.000, διαστάσεων 114×130 ἐκ. εἶναι σχεδιασμένο σὲ λεπτὸ κηρωμένο βαμβακερὸ ὕφασμα (εἰδικὸ γιὰ σχέδια) μὲ μελάνι μαῦρο, πράσινο καὶ κόκκινο καὶ ὑδρόχρωμα γαλάζιο καὶ γκριζο. Ἀποτελεῖ-

ται ἀπὸ τέσσερα συγκολλημένα τμήματα: τὸ μεγαλύτερο $93,5 \times 130$ ἐκ. (ἄνω τμήμα) καὶ τρία μικρότερα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν κάτω λωρίδα του, 21×30 ἐκ., 22×98 ἐκ. καὶ 22×18 ἐκ. ἀντιστοίχως. Οἱ λωρίδες αὐτὲς ὑπερκαλύπτουν ἢ μία τὴν ἄλλη στὰ σημεῖα τῶν ἐνώσεων ἀνομοιόμορφα. Ἡ σχεδίαση εἶναι ἀκριβεστάτη, μὲ ἐξαιρετικὰ λεπτὲς γραμμὲς περιγραμμάτων.

Τὸ σχέδιο φέρει τὸν τίτλο (μὲ καλλιγραφικὰ γράμματα) «Διάγραμμα Ρυμοτομίας τῆς πόλεως Γαλαξειδίου» καὶ τὶς μνεῖες: «Ἐγκρίνεται ὡς παράρτημα τοῦ ἀπὸ 16 Ἰουνίου 1882 Β. Διατάγματος (ὑπογραφή) [Βασιλεὺς] Γεώργιος» καὶ «Διὰ τὴν ἀκριβειαν τῆς ἀντιγραφῆς. Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 Δεκεμβρίου 1885, ὁ Διευθυντὴς τῶν Δημοσίων Ἔργων (ὑπογραφή δυσανάγνωστη)». Τὸ σχέδιο ἔχει καὶ σχεδιασμένη γραφικὴ κλίμακα, ἔνδειξη τοῦ Βορρᾶ (τόξο) καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Ὑπουργῶν Χαρίλαο Τρικούπη.

Εἶναι κατάδηλο ὅτι πρόκειται περὶ χρηστικῶ ἀντιγράφου (μὲ ἀπόλυτη ἀκριβεία στὴν ἀντιγραφή) γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ δήμου τὸ ὁποῖο σχεδιάστηκε στὴν Ἀθήνα. Τὸ ἀντίγραφο φέρει καὶ τὴν ὑπογραφή τοῦ τότε δημάρχου Γαλαξειδίου Νικολάου Ἀ. Λουκέρη (1833-1914) ποὺ χρημάτισε δήμαρχος μετὰξὺ τῶν ἐτῶν 1878-1890. Ὁ ἐκπονητὴς τοῦ σχεδίου παραμένει δυστυχῶς ἄγνωστος.

Τὸ ἱστορικὸ καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς συντηρήσεως τοῦ σχεδίου

Τὴν συντήρηση τοῦ σχεδίου ἀνέλαβαν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γράφοντος οἱ κυρίες Γιούλη Τσάμπρα-Ζουμπούλη, συντηρήτρια ἔργων τέχνης σὲ χαρτί, καὶ Μανόλια Γρηγορίου, συντηρήτρια παλαιῶν ὑφασμάτων, κατὰ τὰ ἔτη 2001-2002.

Τὸ σχέδιο εἶχε ἐνισχυθεῖ μὲ βαμβακερὸ ὕφασμα *sergé* (twill), πιὸ ἀνθεκτικὸ ἀπὸ τὸ ὕφασμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι σχεδιασμένο. Ἡ φόδρα εἶχε κολληθεῖ μὲ ἀμυλώδη κόλλα. Αὐτὴ ἡ τεχνικὴ τοῦ *marouflage* ἦταν παραδοσιακὴ μέθοδος ἐνίσχυσης γιὰ τοὺς χάρτες στοὺς ὁποίους ἐπιφυλασσόταν ἔντονη χρήση καὶ χρειάζóταν νὰ τυλίγονται γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ μεταφορὰ καὶ ἡ ἀποθήκευσή τους. Τὰ γραμμικὰ σχισίματα (τὸ μεγαλύτερο στὴ μέση, ἀπὸ πάνω μέχρι κάτω) ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ ὑφασμάτινη ἐνίσχυση τοποθετήθηκε σὲ δεῦτερο χρόνο, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ὁ χάρτης ἦταν ἀφοδράριστος καὶ διπλωνόταν γιὰ νὰ φυλαχθεῖ.

Τὸ σχέδιο καὶ ἡ ὑφασμάτινη φόδρα του ἦταν καρφωμένα μὲ σκουριασμένες πινέζες καὶ καρφάλια πάνω σὲ δύο ξύλα, ἓνα κατὰ μῆκος τῆς ἄνω καὶ τὸ ἄλλο κατὰ μῆκος τῆς κάτω πλευρᾶς, ποὺ διευκόλυναν τὴν ἀνάρτησή του. Στὸ πάνω τμήμα ὑπῆρχαν ὑπόλοιπα ἀπὸ κόκκινη καὶ γαλάζια κορδέλα ποὺ χρησίμευαν γιὰ νὰ δένεται ὁ τυλιγμένος χάρτης.

Ἡ μακρόχρονη καὶ ἔντονη χρησιμοποίησις τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου, πρὶν

αὐτὸ γίνεῖ μουσειακὸ ἔκθεμα, ἐξηγοῦν τὶς ἔντονες φθορὲς ποὺ παρουσίαζε. Ἄν φαντασθεῖ κανεὶς τὶς συνθῆκες ἀποθήκευσής του ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν διπλωμένο, στὴ συνέχεια τυλιγμένο σὲ ρολό, μὲ ἄλλα ἀντικείμενα νὰ τὸ συνθλίβουν, τὸ ἀπρόσεκτο ξετύλιγμα, καθὼς καὶ τὴν ἔκθεση ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν σὲ ἀκατάλληλες συνθήκες φωτισμοῦ γιὰ ἓνα τόσο εὐαίσθητο ἔργο, γίνονται κατανοητὲς οἱ ποικίλες φθορὲς τὶς ὁποῖες ὑπέστη.

Ἔτσι, πολυάριθμα σχισίματα κατακερμάτιζαν τὸν χάρτη, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀναρτηθεῖ, μὲ κίνδυνο νὰ χαθοῦν κομμάτια του. Μὲ τὴν πάροδο τῶν ἐτῶν ἡ κόλλα εἶχε χάσει τὴν κολλητικὴ τῆς ἱκανότητα καὶ τὸ σχέδιο εἶχε ἀποκολληθεῖ κατὰ τὰ 2/3 ἀπὸ τὴν παλιά του φόδρα. Ἐπειδὴ ἦταν τυλιγμένο σὲ ρολό, τὰ ἀποκολλημένα τμήματα ἦταν ἀνασχωμένα. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο προβλημάτων καθιστοῦσε μεγάλο τὸν κίνδυνο ἀπώλειας τμημάτων. Ἀναλογικὰ οἱ ἀπώλειες δὲν ἦταν μεγάλες ἐκτὸς ἀπὸ μία σὲ κρίσιμο σημεῖο τοῦ σχεδίου στὸ κάτω μέρος. Ὅπες ἀπὸ τὶς σκουριασμένες πινέζες καὶ τὰ καρφάκια ὑπῆρχαν κατὰ μῆκος τῆς ἄνω καὶ κάτω πλευρᾶς.

Παλαιᾶς πρόχειρες συντηρήσεις ἐπεχείρησαν ἄτεχνα νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς ἀποκόλλησης: σὲ κάποιες περιοχὲς εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὲ μεταγενέστερο χρόνο ζωικὴ κόλλα, ἡ ὁποία εἶχε σκουρύνει πολὺ καὶ κάλυπτε τὸ σχέδιο. Ἐπίσης ἐκτεταμένως καφὲ κηλίδες ἀπὸ κολλητικὴ ταινία κάλυπταν ἔντονα ἄλλες περιοχὲς στὸ κέντρο τοῦ χάρτη.

Στὸ σύνολό του τὸ σχέδιο ἔχει ξεθωριάσει πολὺ, λόγω ἐκθέσεώς του στὸ φῶς καὶ τὸ ὕφασμα ἔχει ἔντονα κιτρινίσει. Ἡ φόδρα ἦταν ἐπίσης κιτρινωμένη καὶ εἶχε διάσπαρτες, μικρὲς, καφὲ κηλίδες, ἀλλὰ τὸ πολὺ πιὸ ἀνθεκτικὸ ὕφασμα δὲν παρουσίαζε ἄλλες φθορὲς ἢ σχισίματα.

Τὰ μεγαλύτερα προβλήματα δημιούργησαν οἱ σχετικὰ μεγάλες διαστάσεις τοῦ χάρτη σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κατάστασή του. Ἐξ ἀρχῆς ὁ παραμικρὸς χειρισμὸς ἢ μετακίνησή του ἦταν δύσκολοι, ἐξ αἰτίας τοῦ κατακερματισμοῦ τοῦ λεπτοῦ ὕφασματος. Οἱ ἐπεμβάσεις συντήρησης ξεκίνησαν μὲ τὴν ἀποσυναρμολόγηση τῶν δύο ξύλινων ράβδων καὶ τὸ στεγνὸ καθάρισμό τῆς ἐπιφάνειας τοῦ σχεδίου μὲ πινέλο καὶ μαλακὴ γόμα. Στὴ συνέχεια, ἀπὸ τὴν μπροστινὴ πλευρὰ τοποθετήθηκαν προσωρινὰ στηρίγματα ἀπὸ λεπτὸ ἰαπωνικὸ χαρτὶ καὶ ὕδροδιαλυτὴ κόλλα στὰ σημεῖα ὅπου ὑπῆρχαν σχισίματα, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀφαίρεση τῆς φόδρας, χωρὶς νὰ ὑπάρχει κίνδυνος ἀπώλειας τμημάτων ποὺ συκρατοῦνταν μόνο ἀπὸ αὐτήν.

Ἡ ἀφαίρεσή τῆς φόδρας χώρισε τὸ σχέδιο σὲ δύο μεγάλα τμήματα, ἐξ αἰτίας τοῦ κεντρικοῦ σχισίματος ἀπὸ τὸ πάνω ὠς τὸ κάτω μέρος. Ἀποσυναρμολογήθηκαν ἐπίσης τὰ τρία τμήματα τῆς κάτω λωρίδας τοῦ χάρτη, ὥστε νὰ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἀλλοιωμένη χρωματικῶς καὶ χημικῶς κόλλα τοῦ ἀρχικοῦ φοδραρίσματος. Οἱ κηλίδες τῆς κολλητικῆς ταινίας μειώθηκαν σημαντικὰ μὲ ἀκετόνη. Μετὰ ἀπὸ ἔλεγχο διαλυτότητας τῶν χρωμάτων διεπιστώθηκε ὅτι οἱ γραμ-

μὲς τοῦ σχεδίου ἦταν ἐξαιρετικὰ ὑδροδιαλυτές. Ὁ ὑγρὸς καθαρισμὸς δὲν ἦταν δυνατὸς παρὰ μόνον μετὰ τὴν τοπικὴ στερέωση τῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ κρίθηκε ἀπαραίτητη ἐφόσον ὁ χάρτης ἦταν ἔντονα κιτρινωμένος καὶ ἀκάθαρτος σὲ σημεῖο πού δὲν διακρινόταν τὸ λεπτὸ καὶ ξεθωριασμένο σχέδιο. Κατασκευάσθηκε ξύλινο πλαίσιο πάνω στὸ ὁποῖο στερεώθηκε πολυεστερικὴ μεμβράνη (mylar), ὥστε νὰ γλιστράει τὸ ὕφασμα καθὼς ψεκαζόταν μὲ νερὸ καὶ νὰ τοποθετεῖται τὸ στημόνι κάθετα μὲ τὸ ὑφάδι. Ὁ καθαρισμὸς ἔγινε γιὰ κάθε τμῆμα χωριστὰ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἐπίσης καθαρισμὸς ἔγινε μὲ μπατονέτες ἀπὸ ὑγρὸ βαμβάκι στὰ σημεῖα πού αὐτὸ ἦταν δυνατὸ, ὥστε νὰ ἀφαιροῦνται οἱ ἐμποτισμένοι ρύποι. Ἔτσι τεντωμένο παρέμεινε νὰ στεγνώσει τὸ κάθε κομμάτι.

Τὸ νέο φοδράρισμα ἔγινε μὲ ἰαπωνικὸ χαρτί kizuki kozu καὶ μεθυλοκυτταρινικὴ κόλλα, ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἐνότητα τοῦ κατακερματισμένου χάρτη καὶ στὴ συνέχεια ὁ χάρτης παρέμεινε ἐπὶ δεκαπενθήμερο νὰ στεγνώσει τελείως κάτω ἀπὸ βᾶρος. Οἱ συμπληρώσεις τῶν ἐλλειπόντων τμημάτων ἔγιναν μὲ ἰαπωνικὸ χαρτί, ἀνάλογο σὲ πάχος, χρωματισμένο κατάλληλα μὲ ἀκουαρέλα. Γιὰ τὶς πολυάριθμες μικρὲς ἀπώλειες, οἱ συμπληρώσεις ἔγιναν μὲ χαρτοπολτὸ σὲ ἀντίστοιχο χρῶμα. Τὸ σχέδιο στερεώθηκε σὲ οὐδέτερο χημικὰ χαρτόνι κολλώντας τὴν περιφέρεια τῆς φόδρας στὸ πίσω μέρος τοῦ χαρτονιοῦ. Στὴ συνέχεια τοποθετήθηκε σὲ κορνίζα, ἀφοῦ κατασκευάσθηκε passepartout, ὥστε νὰ μὴν ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ τὸ σχέδιο μὲ τὸ plexiglass. Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἔργου σὲ κορνίζα καὶ κάτω ἀπὸ plexiglass ἔγινε γιὰ λόγους παρουσίας καὶ αἰσθητικῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ τὸν προφυλάξει ἀπὸ τὴ σκόνη καὶ κάθε εἶδους μηχανικὴ φθορά. Γιὰ ἔργα μεγάλων διαστάσεων, πού δὲν χωροῦν σὲ συνήθη μεγέθη ἀποθηκευτικῶν μέσων, χρειάζονται εἰδικὲς κατασκευές. Τὸ κλειστὸ περίβλημα τῆς κορνίζας ἀποτελεῖ μιὰ στοιχειώδη προφύλαξη τοῦ συντηρημένου σχεδίου ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος.

Ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τοῦ σχεδίου. Ἡ πολεοδομικὴ τεκμηρίωση

Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς συντηρήσεως τοῦ «Ρυμοτομικοῦ Διαγράμματος Γαλαξειδίου» τοῦ ἔτους 1882, ἔχουμε πλέον ἀποκατεστημένον ἕναν ἀπὸ τοὺς καλύτερα σχεδιασμένους καὶ ἀκριβέστερους χάρτες ἀποτυπώσεως ἐλληνικῆς πόλης κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα. Ἡ μόνη ἀπώλεια εἶναι ἓνα τμῆμα τῆς ἐπιφανείας του (15×4,5 ἐκ.) πού ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐμβαδὸν ἐξακοσίων ἐβδομήντα πέντε μ² ἐπὶ τοῦ πεδίου, σὲ θέση ὡστόσο κρίσιμη, στὴν κορυφὴ τῆς συνοικίας «Κάβος» ὅπου εὐρίσκεται ὁ σημερινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου (ἀνέγερση 1899-1902, ἀρχιτέκτονας Χάγερ). Ἔτσι λείπουν οἱ κατόψεις περίπου 20 μέχρι 30 οἰκιῶν (ἐπὶ συνόλου 1.150) ἀλλὰ καὶ ἡ κάτοψη τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἡ ὁποία κατεδαφίσθηκε διὰ τὴν ἀνέγερση τῆς νέας ἐκκλησίας σὲ

1. Γενική άποψη Γαλαξειδίου από ανατολικά (1990).

2. Τοπογραφικό διάγραμμα του Γαλαξειδίου.

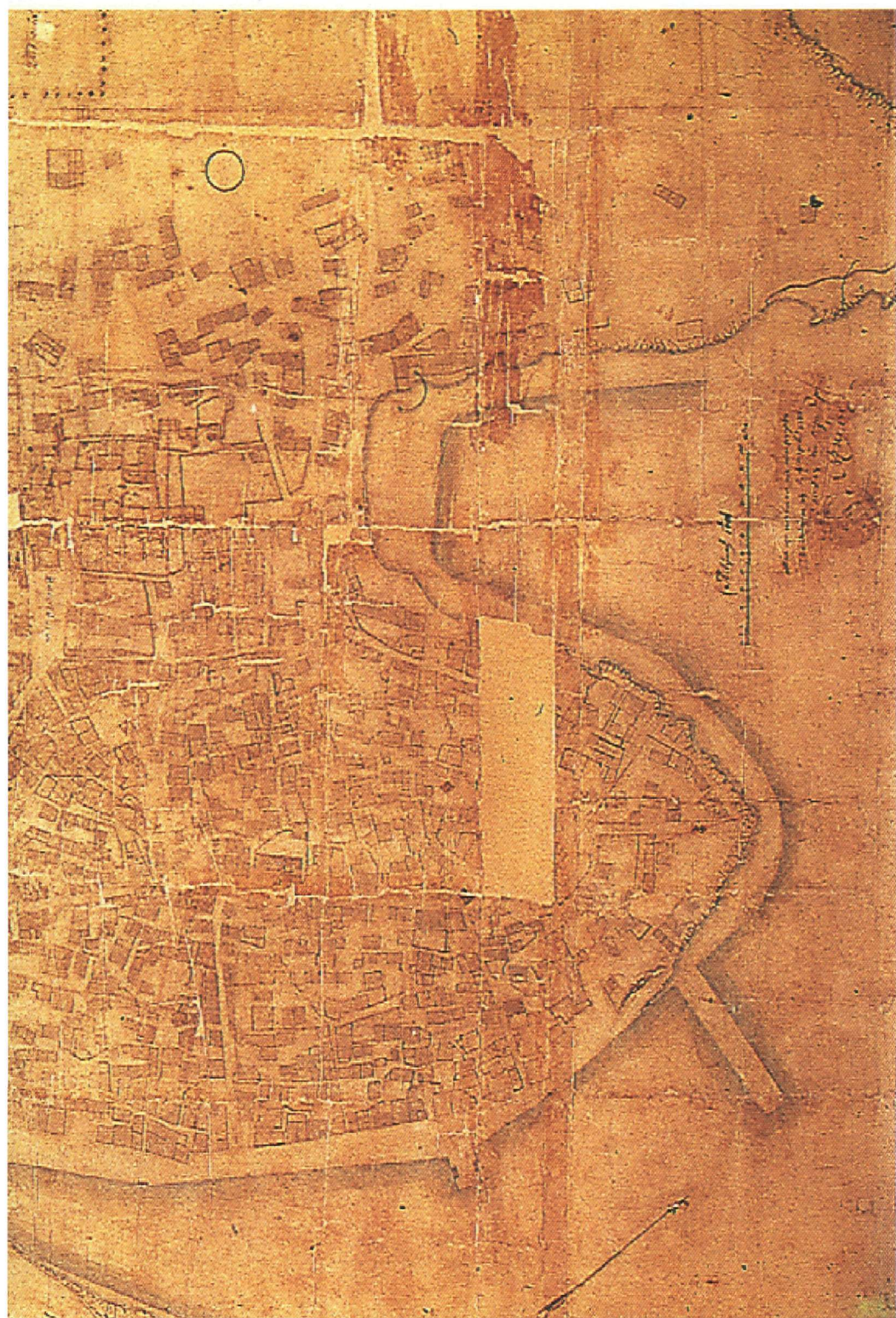

Sanjoaquina Comarca de
São Paulo e da Capitania

região da
de 1882
na cor.
de 1882

4. Γενική άποψη Γαλαξειδίου από νότια (1990).

5. Τò περίγραμμα τού άρχαίου τείχους.

Πηγή: Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Άρχαιοτήτων Δελφών (στό ΦΕΚ 250 / τ. Β' / 19-5-1987).

ρυθμὸ βασιλικῆς μὲ κωδωνοστάσιο καὶ τῆς ὁποίας παλαιότερης ἐκκλησίας ἔχουμε μόνον ἓνα ἀτελὲς σχεδιάσμα ἀπὸ μακριά.³

Ἄγνοοῦμε ὄχι μόνον τὸ ποῖος ἐκπόνησε ἀλλὰ καὶ τὸ ποῖος σχεδίασε τὸ σχέδιο τοῦ 1882. Εἶναι ἄψογα σχεδιασμένο μὲ μελάνι καὶ γραμμοσύρτη μὲ λεπτές γραμμές περιγραμμάτων. Δὲν ἔχει σημειωμένες ὑψομετρικὲς καμπύλες ἐνῶ μὲ ἐλεύθερη καλλιτεχνικὴ σχεδίαση ὑποδηλώνονται οἱ βραχώδεις ἀκτές, ἡ σπηλιά τοῦ «Κάρκαρου» τὸ ὕψωμα τοῦ «Κούκουνα» στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς πόλης καὶ ἓνα ρυάκι κοντὰ του. Παρόλο τὸν χαρακτηρισμὸ του ὡς «ρυμοτομικοῦ», τὸ σχέδιο ἔχει τὸν χαρακτήρα αὐτὸν μόνον ὡς πρὸς τὸ περιφερειακὸ τμήμα τῆς ἐπεκτάσεως τῆς πόλης. Ἀντιθέτως ὀλόκληρη ἡ περιοχή τῆς ὑφιστάμενης πόλης ἀποτυπώνεται ἀκριβέστατα ὡς ἄθροισμα ἐλευθέρως διατεταγμένων κτηριακῶν ὄγκων μὲ τοὺς τοίχους τῶν προαυλίων τους καὶ τοὺς διαμορφωμένους διαύλους κινήσεως τῶν δημοσίων χώρων, οἱ ὅποιοι μόνον κατ' ἐξάίρεσιν ἀποτελοῦν δρομίσκους μὲ οἰκίες (ἐπὶ προσώπου ὁδοῦ), συνήθως δὲ παρουσιάζονται ὡς ἀδιαμόρφωτοι δημόσιοι χώροι, ὡς κενὰ μεταξὺ τῶν ἰδιοκτησιῶν. Στὴν ὑφιστάμενη πόλη δὲν ἔχουμε ἀπόπειρα ρυθμιστικῶν ἐπεμβάσεων μὲ τὴ διάνοιξη νέων ὁδῶν σὲ μιὰ προσπάθεια δημιουργίας κανονικῆς ρυμοτομίας.

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ σχέδιο ποὺ ἐκπονήθηκε (ὅπως καὶ τὸ ἀντίστοιχο τῆς Ἰτέας τὸ 1883) δώδεκα χρόνια μετὰ τὸν μεγάλου σεισμοῦ τῆς Φθιώτιδας τοῦ 1870, εἶχε σκοπὸ τὴ ρύθμιση τῆς μελλοντικῆς ἀναπτύξεως τῆς πόλης κατὰ τὴν στιγμή τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς της. Ἐχουμε λοιπὸν ἓνα σχέδιο ρυμοτομικὸ τῆς ἐπεκτάσεως καὶ συγχρόνως ἀποτυπώσεως τῆς ὑφισταμένης πολιτείας τοῦ 1882.

Ὁ παλαιὸς οἰκισμὸς τοῦ Γαλαξειδίου τῆς Τουρκοκρατίας καταστράφηκε τρεῖς φορές κατὰ τὴν Ἐπανάσταση (πρῶτη ἄλωση 22 Σεπτεμβρίου 1821, δεύτερη δῆωση ἀπὸ τὸν Κιουταχῆ τὸν Μάιο τοῦ 1825 καὶ τρίτη ἀπὸ τὸν Ἰμπραήμ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1825) καὶ ἀνοικοδομήθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία. Εἶναι φυσικὸ ὅτι σὲ μιὰ αὐθόρμητη προσπάθεια ἄμεσης ἐπανοικοδομήσεως τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τοὺς κατοίκους (τὸ Γαλαξειδί δὲν σχεδιάσθηκε ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση καὶ δὲν ὑφίστανται σχέδια ἢ τεκμήρια σχεδιασμοῦ τῆς πόλης ἐπὶ Καποδίστρια ἢ Ὁθωνα) τὰ περισσότερα κτίσματα ἀνηγέρθησαν ἐπὶ τῶν θεμελίων καὶ στὴ θέση τῶν παλαιῶν. Ἐτσι διατηρήθηκε ὁ χαρακτήρας τῆς ὀργανικῆς ἐξελιγμένης πόλης, ὅπως τὴν γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας: «πανταχόθεν ἐλεύθερα» κτίσματα μονοκατοικιῶν μὲ προαυλία καὶ μικροὺς κήπους, διατεταγμένα ὄχι σύμφωνα μὲ ἓναν κἀνναβο ρυμοτομίας ἀλλὰ ἐλεύθερα καὶ κλιμακωτὰ στὴν κλιτὺ τῶν λόφων. Ὡς διαμορφωμένους δρόμους ἔχουμε, ἐκτὸς

3. Σχέδιο τῆς ὁδοῦ τῶν ἐκκλησιῶν ἀπὸ δυτικὰ, στὸ βῆθος ἡ παλαιὰ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, στὸ ἔργο τοῦ Ludwig Salvator *Eine Spazierfahrt im Golfe von Corinth*, Μόναχο 1874.

ἀπὸ τὸν σταυρὸ τῶν κυρίων ὁδῶν μὲ μήκος ἀντιστοίχως 700 καὶ 550 μέτρων, μόνον δύο «καντούνια» μήκους 150 καὶ 200 μέτρων ποὺ κατηγοροῦνται πρὸς τὴν «Ἀγορά», τὸν κύριο δηλαδὴ λιμένα. Ὅλες οἱ ἄλλες ὁδοὶ εἶναι ἀπλὰ «περάσματα» καὶ δὲν ἔχουν διαμορφωμένες ρυμοτομικὲς γραμμές.

Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Γαλαξειδίου ὡς ναυτικοῦ καὶ ναυπηγικοῦ κέντρου τῆς ἰστιοφόρου ναυτιλίας κατὰ τὸν 19ο αἰώνα:⁴ ὁ συνολικὸς οἰκοδομημένος ὄγκος τῆς πολιτείας εἶναι σημαντικὸς καὶ ἡ ποιότητα τῶν κτισμάτων ἀριστη ὅπως τεκμηριώνουν τὰ σωζόμενα πολυάριθμα δείγματα ἰδιωτικῶν οἰκιῶν. Ἡ διάνοιξη καὶ εὐθυγράμμιση ὁδῶν καὶ πλατειῶν σὲ μεγάλη κλίμακα θὰ ἦταν ἄσκοπη καὶ ἀντιοικονομικὴ κατὰ τὸ ἔτος 1882 γιὰ μίαν πολιτεία προσανατολισμένη πρὸς τὴν θάλασσα, ἡ ὁποία διέθετε ὅλους τοὺς δημόσιους χώρους ποὺ χρειαζόταν κοντὰ στὴν παραλία. Ἐτσι δὲν ἐκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχουμε καμιά ρυθμιστικὴ ἐπέμβαση στὸν ὑφιστάμενο ἴσθμ (ὅπως π.χ. στὸ Ἀγρίνιο τὸ 1843 ἢ τὴν Ἀμφισσα τὸ 1892) ἀλλὰ μόνον μίαν ὑπερβολικὰ αἰσιόδοξην πρότασιν ἐπεκτάσεως τῆς πόλης, ἡ ὁποία ὅπως θὰ δοῦμε δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ.

Ἡ μεθοδικὴ «ἀνάγνωση» τοῦ σχεδίου τοῦ 1882 μᾶς δίδει ἓνα πλῆθος πληροφοριῶν ποὺ δὲν διαθέτουμε μὲ σαφήνεια ἀπὸ γραπτὲς πηγές.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν κτισμάτων (κατοικίες, καταστήματα, ἐργαστήρια καὶ ὀλίγα δημόσια κτήρια) ἀνέρχεται προσεγγιστικὰ σὲ 1.150. Τὰ κτίσματα σημειώνονται στὸ σχέδιο μὲ τὸ περιγράμμα τῶν ὄγκων τους καὶ εἶναι χρωματισμένα μὲ γκρι ὑδρόχρωμα. Μὲ διπλὲς λεπτὲς γραμμὲς σημειώνονται οἱ μανδρότοιχοι ποὺ περικλείουν τὶς ἰδιοκτησίες. Τὸ ἐμβαδὸν τῶν κατόψεων τῶν κτισμάτων κυμαίνεται μεταξὺ 30 καὶ 120 μ² ἀνὰ κτήριο. Τὰ κτήρια εἶναι μονόροφα ἢ διόροφα, σπανιότερα τριόροφα. Μὲ τὴ συμβατικὴ παραδοχὴ μιᾶς μέσης καλυπτόμενης ἐπιφανείας 75 μ² ἀνὰ κτίσμα καὶ μέσου ἀριθμοῦ ὀρόφων 1,6 ἔχουμε μέσο ὠφέλιμο χῶρο ἀνὰ κτίσμα 120 μ² καὶ σύνολο ὠφέλιμης ἐπιφανείας τῶν 1.150 κτισμάτων τῆς πόλεως 138.000 μ² (ἢ περίπου 550.000 μ³ συνολικοῦ ὄγκου κτισμάτων).

Κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1889 τὸ Γαλαξίδι, στὴν ἀκμὴ του εἶχε 4.594 κατοίκους.⁵ Ἐτσι προκύπτει μίαν πυκνότητα καταλήψεως (δηλαδὴ ὠφέλιμου κα-

4. Βλ. *Γαλαξιδιώτικα καράβια*, Λεύκωμα τοῦ μουσείου Γαλαξειδίου, Ἀθήνα 1987. Βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸ Γαλαξίδι: Κωνσταντῖνος Σάθας, *Χρονικὸν ἀνεκδοτὸν Γαλαξειδίου*, Ἀθήνα 1865, σ. 152-150. Εὔα Βλάμη, *Γαλαξίδι ἢ μοῖρα μιᾶς ναυτικῆς πολιτείας*, Ἀθήνα 1947. Lucien Lerat, *Les Locriens de l'ouest*, τόμοι 2, Παρίσι 1952. Ἰωάννης Θρεψιάδης, «Ἀνασκαφὴ Γαλαξειδίου», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1972, σ. 184-207. Ροδούλα Σταθάκη-Κοῦμαρη, Ἀσπὰ Τσαουσάκη, Γωγὼ Χαβιάρα, *Γαλαξίδι ἢ πολιτεία, τὰ σπίτια*, Ἀθήνα 1980.

5. Βλ. Ἀναστάσιος Σκιαδᾶς, *Τὸ Γαλαξίδι*, (δεύτερη ἐπισημασμένη ἔκδοσις), Ἀθήνα 1999, σ. 37.

τοικισίμου χώρου) $30 \mu^2$ ἀνά κάτοικο κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκπονήσεως τοῦ σχεδίου, τιμὴ πού ὑπερβαίνει καὶ τὶς σήμερα ἰσχύουσες προδιαγραφές γιὰ ἄνετη κατοικία. Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους λοιπὸν πού τὸ Γαλαξίδι ἦταν μία πολιτεία «ἀρχοντική» ἦταν καὶ ἡ ἄνεση χώρου διαβιώσεως πού διέθετε στὴν ἀκμὴ τῆς.

Τὸ σχέδιο δὲν ἔχει ἐγγράφους χαρακτηρισμοὺς οὔτε συνοικιῶν, οὔτε λιμανιῶν, ἐκκλησιῶν, ὁδῶν, πλατειῶν κ.λπ. Ὑπάρχουν μόνο τέσσερις ἐγγράφες ὀνομασιῶν: «Πηγῆ» (στὴ θέση τῆς σπηλιᾶς τοῦ Κάρκαρου), «Παρθεναγωγεῖον», «Δημαρχεῖον» (στὴ θέση τοῦ παλαιοῦ δημαρχείου, σήμερα Ναυτικὸ Μουσεῖο) καὶ «Πλατεία» (στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς σχεδιαζομένης ἐπεκτάσεως, δυτικὰ τῆς ὑφισταμένης πόλης). Παρ' ὅλη τὴν ἔλλειψη ἐγγραφῶν ὀνομασιῶν καὶ διαστάσεων τῶν δημοσίων χώρων καὶ κτηρίων, ἡ ἀκριβεία τοῦ σχεδίου μᾶς ἐπιτρέπει τὴν «ἀνάγνωση» διαφόρων πληροφοριῶν γιὰ τὴν παλαιὰ πόλη:

— Στὸν ἐσώτατο μυχὸ τοῦ κεντρικοῦ λιμένα πού ὀνομάζεται ἀκόμα καὶ σήμερα («Ἀγορὰ») καὶ στὴ θέση πού ἔχει διαμορφωθεῖ σήμερα ἡ πλατεῖα «Νικολάου Μάμα», ἀναγνωρίζουμε τὴν κάτοψη τῆς παλαιᾶς λιθόκτιστης «Δημοτικῆς Ἀγορᾶς Ἐδωδίμων» πού εἶχε κτιστεῖ τὸ 1880 καὶ κατεδαφίσθηκε τὸ 1950. Πρόκειται γιὰ ἕνα συγκρότημα ἕξι ἀνεξαρτήτων πτερύγων [($6 \times 12 \mu. = 72 \mu^2$) $\times 6 = 432 \mu^2$ συνολικὴ ἐπιφάνεια] διατεταγμένων σὲ οἰκόπεδο σχήματος τετραγώνου $30 \times 35 \mu. = 1.050 \mu^2$. Μαζὶ μὲ τὸν περιβάλλοντα ἐλεύθερο χῶρο τῆς, ἡ παλαιὰ ἀγορὰ ἔχει ἔκταση $2.700 \mu^2$. Σὲ ἐπιστολικὸ δελτάριο⁶ τοῦ ἔτους 1900 ἀναγνωρίζεται ἡ ἀγορὰ μὲ κάπως ἀλλιώτικη διάταξη τῶν μονόροφων κτιριακῶν τῆς ὄγκων (ἴσως λόγω μεταγενέστερων τροποποιήσεων).

— Πλησίον τῆς ἀγορᾶς, στὰ ἀνατολικά τῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 60 μ. ἀπὸ τὴν παραλία σημειώνεται τὸ φυσικὸ θολωτὸ σπήλαιο, ὁ λεγόμενος «Κάρκαρος» μὲ τὴν ἐκεῖ πηγὴ.

— 120 μ. ΝΔ ἀπὸ τὴν ἀγορὰ καὶ 80 μ. ἀπὸ τὸ παλαιὸ καποδιστριακὸ σχολεῖο σημειώνεται ἐντὸς τῆς πόλεως μιὰ ἡμικυκλικὴ ὑδάτινη ἐπιφάνεια διαμέτρου 30 μ. ἐπὶ τῆς κυρίας ὁδοῦ τῆς πόλεως πρὸς νότο. Ὁ χῶρος εἶναι περιμανδρωμένος, πράγμα πού ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνοικτὴ κοινοτικὴ δεξαμενὴ.

— Τὸ μόνον κτήριο πού σημαίνεται μὲ διαγράμμιση εἶναι τὸ παλαιὸ δημαρχεῖο, στὸ καντούνι τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, πού κτίσθηκε ἐπὶ δημάρχου Δ. Χαρδαβέλλα κατὰ τὰ ἔτη 1868-1870. Ἡ νότια αἴθουσα μὲ πρόσοψη στὴν πάροδο στέγαζε μέχρι τὸ 1880 τὸ Παρθεναγωγεῖο.

— Τὸ κτήριο τοῦ «Δημοτικοῦ Σχολείου τῶν Κορασιῶν» τὸ λεγόμενο καὶ «Παρθεναγωγεῖο» κτίσθηκε τὸ 1880 ἐπὶ δημαρχίας Ν. Λουκέρη. Μόλις ἀποπερατωμένο τὸ 1882, ἐμφαίνεται ἀκριβῶς στὸν χάρτη μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ του κάτοψη σὲ σχῆμα T (διαστάσεων $26 \times 24 \mu.$).

6. Βλ. Ἀναστάσιος Σκιαδᾶς, *Τὸ Γαλαξίδι*, ὅ.π., σ. 24.

— Τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον, τριάκοντα τεσσάρων πηγῶν τὸ μῆκος καὶ δεκατεσσάρων τὸ πλάτος,⁷ κτισμένον ἐπὶ Καποδίστρια (1830-1832) φαίνεται στὸ ΝΔ ἄκρο τῆς πόλης, σὲ ἀπόσταση 80 μ. ἀπ' τὸ χθαμαλὸ ὕψωμα «Κούκουνας» ποῦ δεσποζεῖ τοῦ οἰκισμοῦ. Τὸ κτήριον εὐρίσκεται σήμερα σὲ ἐρειπιώδη κατάσταση, μπορεῖ ὅμως ἀκόμη νὰ ἀναστηλωθεῖ.

— Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου ποῦ λείπει ἀπὸ τὸ σχέδιον (τοποθετεῖται στὸ μόνον ἐλλεῖπον τμήμα τοῦ σχεδίου), οἱ δύο ἄλλες ἐκκλησίες τῆς πόλης, ἡ Ἁγία Παρασκευὴ (ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Σρον τὸ 1667) στὸ κέντρο τῆς πόλης, 120 μ. ΝΔ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, καὶ ὁ Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (ἔτος ἀνεγέρσεως 1833) στὴ δυτικὴ παρυφὴ τοῦ οἰκισμοῦ, ἐμφαίνονται μὲ σαφήνεια σχεδιασμένες μὲ τὸν περίβολο καὶ τὸ κωδωνοστάσιό τους.

— Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ ἀρχαῖο τεῖχος τὸ ὁποῖο καὶ σήμερα εἶναι ἐμφανὲς σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς θέσεως (κάβος) καὶ παρουσιάζει μία κυκλωτερὴ διάταξη συνολικοῦ μήκους περίπου 1.100 μ. δὲν σημειώνεται πουθενὰ στὸ σχέδιον. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποτελεῖ τεκμήριον τοῦ ὅτι τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα δὲν ἀποτελοῦσαν τὸ 1882 στὴν συνείδηση τοῦ Δήμου ἱστορικὸ μνημεῖο ἄξιο προστασίας καὶ ἔτσι παραβλέπεται στὸ ἐπίσημο ρυμοτομικὸ σχέδιον καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ ὑπαρξὴ του. Οἱ ὀγκόλιθοι τοῦ τεῖχους χρησιμοποιοῦντο ἄλλωστε, ὅπως ἀναφέρει ὁ Κ. Σάθας, τὸ 1830 κατὰ διαταγὴ τῆς Κυβερνήσεως γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μώλου. Κατὰ τὰ ἔτη 1860-1896 τὸ τεῖχος ἀποξηλώθηκε σχεδὸν τελείως καὶ οἱ λίθινοι δόμοι του χρησίμευσαν στὴ διαμόρφωση τοῦ κρηπιδώματος τῶν δύο λιμένων.

— Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «Ἀγορά», ἡ μόνη ἄλλη ὑφισταμένη ἀλλὰ ἀδιαμόρφωτη πλατεία τὸ 1882 ἦταν τὸ «παλαιοπάζαρο» (ἐμβαδοῦ $55 \times 25 = 1.375 \mu^2$) τὸ ὁποῖο μετονομάσθηκε ἀργότερα σὲ πλατεῖα «Ἡρώων» μετὰ τὴν διαρρύθμισή της τὸ 1930. Ἡ κεντρικὴ της θέση ἀλλὰ κυρίως ὁ χαρακτηρισμὸς της ὡς «παλαιοπάζαρο» μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν παλαιότερη πλατεία ποῦ προϋπήρχε τῆς ἀγορᾶς στὸν μυχὸ τοῦ κεντρικοῦ λιμένος.

— Ἡ πλατεία τοῦ ὄρμου «Χηρόλακας» εἶναι στὸ σχέδιον ἀκόμη τελείως ἀδιαμόρφωτη. Ὁ χέρσος, ἀκάλυπτος χῶρος στὸ βάθος τοῦ μυχοῦ ἔχει ἔκταση $4.800 \mu^2$ ($120 \times 40 \mu.$).

— Πολὺ σημαντικὴ εἶναι ἡ τεκμηρίωση στὸ σχέδιον τῆς θέσης, τοῦ σχήματος καὶ τοῦ μεγέθους τοῦ παλαιοῦ μώλου (1830) ὁ ὁποῖος ἔφραζε σχεδὸν τὸ μιστὸ ἄνοιγμα τοῦ κεντρικοῦ λιμένα σὲ ἀπόσταση 400 μ. ἀπὸ τὸν μυχὸ τοῦ ὄρμου, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Κάβου. Ὁ μῶλος εἶχε μῆκος 100 μ. καὶ πλάτος 16 μ. καὶ κατευθυνόταν καθέτως πρὸς τὴν παραλία. Εἶναι ἄγνωστο ἐὰν

7. Βλ. Ἀναστάσιος Σκιαδᾶς, *Τὸ Γαλαξίδι, μιὰ πανάρχαια ναυτικὴ πολιτεία τοπογραφία, ἱστορία, ξενάγηση*, Ἀθήνα 1986, σ. 76.

ὀλοκληρώθηκε καὶ τότε ἀποξηλώθηκε τὸ σημαντικό αὐτὸ στοιχεῖο τῆς τοπογραφίας τῆς ναυτικῆς πόλης.

—Ἡ ἀνθούσα πολιτεία τῶν 4.600 κατοίκων εἶχε, λόγω τοῦ ἐπικλινούσ ἐδάφους καὶ τῆς ἀσχεδιάστης ὀργανικῆς τῆς ἀναπτύξεως, σαφῶς ἔλλειψη πλατειῶν. Τὸν ρόλο τοῦ σημαντικότερου δημοσίου χώρου ἀνελάμβανε ἡ εὐρύχωρη προκουμαία, ποὺ περιβάλλει πρὸς τὴν θάλασσα ὅλη τὴν πόλη σὲ μῆκος 1.500 μ. καὶ ἡ ὁποία διαμορφώθηκε ὡς ἄνετος περίπατος μέσου πλάτους 20 μ. παράλληλα πρὸς τὸ κρηπίδωμα τῶν δύο λιμένων ποὺ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ μέχρι τὸ 1900. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι στὸ σχέδιο σημειώνεται ἀπὸ τὸν μῶλο τοῦ κάβου μέχρι τὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ ὄρου «Χηρόλακας» τόσο ἡ ἀρχικὴ ἀκτογραμμὴ (λεπτὴ γαλάζια ζώνη) ὅσο καὶ τὸ ὑπὸ κατασκευὴ κρηπίδωμα (πλατεῖα γαλάζια ζώνη).

Αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὑφιστάμενης παλαιᾶς πόλης τὸ ἔτος 1882.

Σὲ ἠθελημένη ἄκρα ἀντίθεση πρὸς τὸν δαιδαλώδη ἴσθμὸ τῆς παλαιᾶς πόλης, τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς ἐπεκτάσεώς της χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀκραῖο ὀρθολογιστικὸ πνεῦμα μὲ κάποια δόση μονοτονίας ἀλλὰ καὶ ὑπερβολικῆς αἰσιοδοξίας ὡς πρὸς τὶς μελλοντικὲς δημογραφικὲς ἐξελίξεις.

Ἡ παλαιὰ πόλη ἐκτεινόταν σὲ μία ἔκταση 28 ἑκταρίων χωρὶς διαμορφωμένα οἰκοδομικὰ τετράγωνα καὶ καθορισμένες ρυμοτομικὲς γραμμές. Ἡ προτεινόμενη ἐπέκταση κάλυπτε 35 ἑκτάρια (ὑπερδιπλασιασμός δηλαδὴ τῆς ὀλικῆς ἐπιφανείας τῆς πόλης), μὲ ὀρθογωνίως τεμνόμενες ὁδοὺς σταθεροῦ πλάτους 8 μ. ποὺ σχημάτιζαν 75 ἐν ὅλῳ νέα οἰκοδομικὰ τετράγωνα μέσου ἐμβαδοῦ 0,4-0,5 ἑκταρίων. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἐπεκτάσεως ἦταν χωροθετημένο πρὸς τὰ ΒΔ τῆς παλαιᾶς πόλης καὶ εἶχε συνολικὲς διαστάσεις 840×300 μ. καὶ 50 οἰκοδομικὰ τετράγωνα, ἐνῶ πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ νότια προσθέτονταν περιμετρικὰ ἄλλα 25 οἰκοδομικὰ τετράγωνα μὲ ἐλαφρὲς ἀποκλίσεις τοῦ ὀρθογωνικοῦ καννάβου τῶν ὁδῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸ μεγαλύτερο βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς ἐπεκτάσεως. Ἡ μέση πυκνότητα ἐποικισμοῦ στὸ παλαιὸ τμήμα τῆς πόλης ἦταν 4.595 κάτοικοι / 28 ἑκτάρια = 164 κάτοικοι ἀνὰ ἑκτάριο. Γιὰ τὴν προτεινόμενη ἐπέκταση δὲν ἔχουμε καμία ἔνδειξη γιὰ τὸ προβλεπόμενο οἰκοδομικὸ σύστημα (συνεχὲς ἢ πανταχόθεν ἐλεύθερο;), τὸ μέγεθος τῶν οἰκοπέδων καὶ τὴν πυκνότητα δομήσεως. Ἐὰν δεχθοῦμε μία ἀνάλογη πυκνότητα ὅπως στὴν παλαιὰ πόλη, τότε ἡ προτεινόμενη πρὸς ρυμοτόμηση ἔκταση θὰ μπορούσε νὰ δεχθεῖ 35 ἑκτάρια × 164 κάτοικοι ἀνὰ ἑκτάριο = 5.740 ἐπιπλέον κατοίκους καὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως θὰ ὑπερέβαινε ἔτσι στὸ σύνολό της τοὺς 10.000 κατοίκους.

Ἡ κάπως ἀδιαφοροποίητη καὶ μὲ ἔλλειψη φαντασίας αὐτὴ πρόταση ἐπεκτάσεως δὲν παρουσιάζει καμία προσπάθεια προσαρμογῆς πρὸς τὸν φυσικὸ χῶρο (κυρίως πρὸς τὴν μορφή τῆς ἀκτογραμμῆς) καὶ σχεδὸν καμία πρόβλεψη

για τὴ διαμόρφωση δημοσίων χώρων. Προβλέπεται μόνον μία πλατεία, ὀρθογωνική, στὸ κέντρο τῆς ΒΔ ἐπεκτάσεως, διαστάσεων 85×65 μ., τῆς ὁποίας ὁ σχεδιασμὸς —καὶ αὐτὸ εἶναι ἐνδεικτικὸ— δὲν ὑλοποιήθηκε ποτέ. Ἄλλὰ καὶ τὸ προβλεπόμενον ρυμοτομικὸ σχέδιον μὲ τὴν αὐστηρὴ διάταξιν τοῦ ὀρθογωνικοῦ καννάβου του δὲν φαίνεται νὰ ἐφαρμόσθηκε.

Ἡ πολὺ περιορισμένη ἐπέκτασις τοῦ Γαλαξειδίου πραγματοποιήθηκε ἀσυντόνιστα πρὸς τὴ ΒΔ πλευρὰ, ὅπου προστέθηκαν περὶ τὰ 100 μόνον κτίσματα στὸν παραδοσιακὸ πυρήνα, διατεταγμένα ἀρκετὰ τυχαῖα κατὰ μῆκος τῶν προϋφισταμένων ἀγροτικῶν ἀτραπῶν. Εἶναι βέβαια γνωστὸ, ὅτι τὸ Γαλαξίδι μετὰ τὸ 1900 καὶ τὸ τέλος τῆς ἰστιοφόρου ναυτιλίας ἔπεσε σὲ παρακμὴ καὶ σήμερον ἔχει μόλις τοὺς μισοὺς κατοίκους ἀπ' ὅ,τι πρὶν ἀπὸ ἕνα αἰῶνα. Ἡ ἐξέλιξις αὐτῆ ἂν καὶ ἐν πολλοῖς ἀναμενόμενῃ δὲν φαίνεται νὰ ἐμείωσε τὴν σχεδιαστικὴν αἰσιοδοξίαν κατὰ τὴ σύνταξιν τοῦ σχεδίου τοῦ 1882.

Ἔτσι ἔχουμε στὴν περίπτωσιν τοῦ Γαλαξειδίου ἕνα ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα (ἀνάλογο πρὸς αὐτὸ τῆς Ἑρέτριας) λανθασμένων ὑποθέσεων γιὰ τὴν κοινωνικοοικονομικὴ καὶ δημογραφικὴ ἐξέλιξιν, οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν σὲ μίαν ἀνεδαφικὴν πρότασιν ἐπεκτάσεως. Ἄλλὰ καὶ ἡ καθ' ἑαυτὴ ποιότητις τῆς προτάσεως αὐτῆς παρουσιάζεται ὡς ἄκρως μετρία: συμβατικὴ μονοτονία τοῦ ὀρθογωνικοῦ ἱστοῦ τῶν ὁδῶν καὶ παντελὴς ἔλλειψις διασυνδέσεως τῆς ἐπεκτάσεως πρὸς τὴν παλαιὰ πόλιν ἀλλὰ καὶ ἐντάξεώς της στὴν τοπογραφίαν τοῦ χώρου εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ της.

Ἔτσι τὸ «διάγραμμα ρυμοτομίας τῆς πόλεως τοῦ Γαλαξειδίου» τοῦ ἔτους 1882 ἔχει κατὰ πρῶτον λόγον τὴν ἀξίαν ἑνὸς μοναδικοῦ ἱστορικοῦ τεκμηρίου γιὰ τὴν παλαιὰ πόλιν, πού μᾶς δίδει σαφέστατες πληροφορίες γιὰ τὴ δομὴ καὶ μορφὴ της, ἐνῶ ἡ πρότασις ἐπεκτάσεως διαφαίνεται μᾶλλον ἀμήχανη καὶ ἄστοχη.